

INHOUD

Inleiding: De paradox van het menselijk brein 9

1 • HET DWALENDE BREIN 20

Denken begint met aandacht geven 20

Snel en langzaam denken 30

Verstoorde routines 34

Waarom we ons verspreken 41

Waarom we niet op een naam kunnen komen 49

Samenvatting 55

Tot slot 57

2 • MENTALE SLUIPWEGGETJES 58

Liever een denkfoutje dan dood 58

Waarom we inschattingsfouten maken 66

Waarom we bevestiging zoeken van onze mening 78

Hoe herinneringen ons bedriegen 89

Hoe een willekeurig cijfer onze schatting beïnvloedt 97

Hoe het verleden ons gijzelt 103

Hoe gevoelens ons oordeel sturen 107

Samenvatting 112

Tot slot 114

3 • GEHOORZAME GROEPSDIEREN 115

Gevoelig voor status en erkenning 115

Onafhankelijkheid doet pijn 119

Groepsdenken 129

De kracht van de omstandigheden 135

Buigen voor autoriteit 143

Waarom we vasthouden aan onze mening 152

Hoe we onze fouten goedpraten 162

‘Ik zag het allang aankomen’ 170

Samenvatting 178

Tot slot 181

4 • KRITISCHE TEGENSPREKERS 182

Wij zijn slim 182

Barbertje moet hangen 186

Stel je oordeel uit 191

Kritische vragen stellen 193

Samenvatting 202

Tot slot 202

Dankwoord 205

Noten 207

Personenregister 225

Zakenregister 228

INLEIDING

DE PARADOX VAN HET MENSELIJK BREIN

‘Je vergissen is menselijk,
in die vergissing volharden is idioot.’¹

Op een zomerse dag in 2009 rijdt een vader uit het Belgische Kessel-Lo 's ochtends vroeg naar zijn werk in Haasrode, een ritje van ongeveer twintig minuten. In een stoeltje op de achterbank zit Britt, zijn elf maanden oude dochtertje. De vader heeft met zijn vrouw afgesproken dat hij Britt vandaag naar de crèche brengt; zij zal het kind dan 's avonds ophalen. Hij blijft lang doorwerken die dag.

Als de moeder aan het eind van de middag op het parkeerterrein in Haasrode arriveert om het kinderzitje uit de auto van haar man te halen, zit Britt nog in het stoeltje. Het kind is dood. Gestorven door oververhitting en uitdroging.

Deze dramatische gebeurtenis is geen uitzondering. Twee jaar eerder vergat een moeder, op weg naar een vergadering in het Brabantse Baarle-Nassau, ook haar baby af te zetten bij de crèche. Omstanders vonden 's middags

het toen al overleden kindje in de auto. En in 2016 overkwam een moeder uit het Amerikaanse Mississippi hetzelfde. Ook zij had in de routine van alledag een gruwelijke vergissing begaan.

Denk niet dat deze ouders verkeerde bedoelingen met hun kind hadden of aan een psychische stoornis leden. Of dat ze minder toegewijd waren dan de gemiddelde ouder. Het griezelige is dat het iedereen kan overkomen. Tussen 1995 en 2005 overleden in de Verenigde Staten 340 kinderen op deze manier.² Niemand of bijna niemand had de intentie om een kind kwaad te doen. Allemaal volgden ze gewoon hun dagelijkse routine, zoals miljoenen mensen zonder na te denken van huis naar werk rijden.

Routines zijn handig, ze besparen energie. Maar kennelijk zit er een keerzijde aan deze duurzame en handige strategie. We vervallen ook in routines als het niet moet. Ik heb weleens 's avonds bij thuiskomst op de achterbank het pakje aangetroffen dat ik aan een collega had moeten geven. Maar je kind vergeten? Zijn routines zo krachtig dat ze de regie kunnen overnemen?

Sinds ik een paar jaar geleden een boekje heb geschreven over denkfouten, valt de grilligheid van de geest me vaker op dan voorheen – vooral bij anderen, maar ook bij mezelf.³ Ik raakte zo gefascineerd door de onnavolgbare dwaalwegen van het menselijk brein dat ik een lijstje ging bijhouden van mentale missers, variërend van onschuldige versprekingen en geheugenfoutjes tot kleine of grote vergissingen met noodlottige gevolgen. Ook mijn eigen aannames en beslissingen legde ik onder een vergrootglas.

In mijn gerichtheid op de feilbaarheid van de menselijke geest vergat ik bijna dat het denkproces meestal goed verloopt. Sterker nog: juist doordat het zo vaak goed gaat, maken we fouten, realiseerde ik me. De ingenieuze menselijke geest die complexe problemen te lijf gaat, creatieve oplossingen bedenkt en de raarste dingen onthoudt, kan paradoxaal genoeg de stomste dingen doen. Dezelfde mechanismes die ons leven makkelijker maken – zoals routines –, die de constante vloedgolf van informatie filteren, die ons behendig door een wereld vol hindernissen gidsen, kunnen ons ook op een dwaalspoor brengen en ervoor zorgen dat we iets cruciaals over het hoofd zien en de verkeerde keuze maken, soms met catastrofale consequenties. De menselijke feilbaarheid hoeft geen teken te zijn van intellectuele minderwaardigheid, besepte ik, maar is juist een wezenlijk onderdeel van ons vermogen om te denken en te leren. Behalve geniaal zijn we ook feilbaar.

Zoals de begaafde pianiste Maria João Pires. Op een voorjaarsdag in 1999 is de Portugese beroemdheid in het Concertgebouw in Amsterdam om een lunchconcert te geven onder leiding van dirigent Riccardo Chailly. Pires is goed voorbereid, denkt ze. Ze heeft van tevoren het speelschema bekeken en zit geconcentreerd achter de vleugel. Maar wanneer het orkest de eerste maten van Mozarts pianoconcert in D mineur inzet, slaat de pianiste een hand voor haar gezicht. Deze klanken had ze niet verwacht. Ze heeft een ander stuk ingestudeerd. De nachtmerrie van een concertpianist.

Wie het filmfragment bekijkt waarop haar vergissing

te zien is, voelt de paniek van de vrouw.⁴ Maar Riccardo Chailly zwaait onverstoorbaar zijn baton. ‘U kunt het best,’ zegt hij uitdagend. ‘Vorig seizoen hebt u het nog gespeeld.’ Wanhopig kijkt Pires hem aan, haalt diep adem en speelt, uit haar hoofd, het juiste pianoconcert. Foutloos.

Kennelijk heeft Pires van tevoren niet gerepeteerd met het orkest, dacht ik toen ik het fragment bekeek. En kennelijk heeft ze ter voorbereiding ook niet gebeld met Chailly of met de organisator van het concert. Dat ze een fenomenaal geheugen heeft is duidelijk. Hoe kon ze zich zo vergissen? Even niet opgelet?

Misschien had de apotheker die in het voorjaar van 2016 twee medicijnen verwisselt ook even niet opgelet. In plaats van een bloeddrukverlagend middel geeft hij drie bewoners van een woonzorgcentrum in Houten een bloedsuikerverlagend middel. Een van hen, een 91-jarige vrouw, raakt hierdoor in coma en overlijdt. Pas wanneer de andere twee bewoners vergelijkbare symptomen krijgen, vermoedt de verpleging dat er iets niet klopt en ontdekt ze de verwisseling. De geneesmiddelen zitten in zakjes op zogenoemde baxterrollen. Ironisch genoeg zijn deze rollen juist bedoeld voor mensen die moeite hebben de medicijnen uit elkaar te houden en ze stipt op tijd in te nemen.⁵

Ik betrap mezelf ook geregeld op onoplettendheid, op mentale afwezigheid. Ik sta in de bijkeuken en vraag me af wat ik er doe. Ik wilde iets halen, maar wat? Teruglopend naar de keuken schiet het me te binnen. De gootsteen loopt niet goed door en ik moest de plopper pak-

ken. Of, een ander voorbeeld: ik rijd in de auto en word me opeens bewust van mijn omgeving. Ben ik al zo ver? Oeps, afslag gemist. Ik weet dat ik me aan de snelheid heb gehouden en dat ik andere auto's heb ingehaald. Opgelet heb ik zeker. En toch was ik er met mijn gedachten niet helemaal bij. Het overkomt me soms ook als ik televisiekijk. Wat heeft de presentator van het nieuws de afgelopen drie minuten gezegd? Het ging over vluchtelingen; de details zijn me ontschoten. Hoe kom ik zo ongeconcentreerd?

De snelweg van het denken bevat talloze valkuilen. De meest in het oog springende is dat we zomaar mentaal afwezig zijn; we zijn niet gefocust, we dwalen af, we letten even niet op. Daardoor missen we bijvoorbeeld een stuk van een gesprek, lezen we de titel van een concert verkeerd of vergeten we het kind op de achterbank. Dit is terug te zien in de oorsprong van *error*, dat afstamt van het Latijnse *errare*, dat 'dwalen' betekent. Dwalen of doelen wil zeggen dat je niet precies de weg weet, dat je van het pad af bent geraakt, onzeker, zoekende.

Hoe meer ik me in de dwaalwegen van het denken verdiepte, hoe raadselachtiger die me voorkwamen. Wat is nou het nut van mentale afwezigheid? Misschien is het wel goed dat het hoofd af en toe even uitgeschakeld is, veronderstelde ik. Niemand kan immers altijd honderd procent mentaal aanwezig zijn, dat zou een uitputtingslag worden. Maar als je dan toch even afwezig bent, zou het wel fijn zijn als je daar zelf iets over te zeggen hebt. Mijn haperende brein maakte me onzeker. Ik dacht dat ik een oplettend, rationeel denkend en handelend wezen

was. Maar was ik niet even vaak een blinde impulsieve betweter?

Ook kleine versprekingen noteerde ik, evenals het hinderlijke gegraaf in mijn hoofd om een naam te vinden. Soms ontlokte een *slip of the tongue* me een glimlach: ik zei ‘achterpagina’, terwijl ik ‘achterraut’ bedoelde. En ik dacht aan Sigmund Freud, die jarenlang verhaspelde woorden en zinnen verzamelde – volgens hem een uiting van onbewuste of verdrongen gedachten. De Weense psychiater tekende het klassieke voorbeeld op van de voorzitter van het Oostenrijkse Huis van Afgevaardigden, die de zitting opende met de woorden: ‘Hoogaanzienlijk huis, ik constateer de aanwezigheid van zoveel heren en verklaar derhalve de vergadering voor gesloten.’⁶

Terwijl mijn lijstje met uitglijders groeide, merkte ik dat de dwaalwegen van het brein niet beperkt blijven tot mentale afwezigheid. Ook als we bij de les zijn, kunnen we ons vergissen, verkeerde keuzes maken. Omdat we niet de tijd en de puf hebben om bij elke beslissing alle alternatieven te inventariseren en af te wegen, maken we gebruik van oplossingsstrategieën, van mentale sluipteggetjes – om maar in de metafoor van de snelweg te blijven. We baseren ons op onze intuïtie, op eerdere vergelijkbare ervaringen, en vormen zo verwachtingen over onszelf, over de toekomst, over andere mensen en nieuwe situaties. Meestal helpt deze vooringenomenheid ons. Maar niet altijd.

Soms zet intuïtie je zelfs op het verkeerde spoor. Zo houden Amsterdamse agenten herhaaldelijk ’s avonds

en 's nachts de donkere bestuurder van een antraciet-grijze vw Golf v met blingblingvelgen aan. De bestuurder blijkt de 28-jarige Melvin te zijn, een half Arubaanse, half Surinaamse hoofdagent bij de Amsterdamse politie. 'Als hij om uitleg vroeg, werd hem toegesnauwd dat hij zijn bek moest houden,' schreef *de Volkskrant*. 'Als hij vroeg met wie hij te maken had, kreeg hij dat niet te horen. Pas nadat hij zich had gelegitimeerd als collega, draaiden de geschrokken agenten bij. De keren dat ze al een bekeuring hadden uitgeschreven, werd die verscheurd.'⁷ Leidinggevende politiefunctionarissen ontken- den de veelvuldige controles van de agenten niet, en rechtvaardigden dit door te verwijzen naar de buurt waar de agent in kwestie woonde en het type auto dat hij reed.⁸

Ook artsen merken soms dat hun klinische blik, geba- seerd op ervaring, niet altijd klopt. Zoals de Canadese arts Pat Croskerry bij wie zich op een prachtige lente- middag een slanke en fitte veertiger meldt op de Spoed- eisende Hulp van een ziekenhuis in Halifax, Nova Scotia. De man, een boswachter – sportief gekleed, gebruind, blond haar – vertelt dat hij al enkele dagen af en toe pijn op de borst heeft. Vandaag tijdens zijn lange wandel- tocht voelde hij de druk weer. Croskerry neemt een lijst- je met risicofactoren voor hart- en longziektes door: geen hartziektes in de familie, bloeddruk en hartslag zijn goed. Hij doet nog wat extra testen, luistert naar hart en longen terwijl hij de patiënt diep laat zuchten. Alles is normaal, concludeert hij. 'Ga maar lekker naar huis, er is niets aan de hand,' zegt hij tegen de boswach-

ter die hem aan Clint Eastwood in zijn jonge jaren doet denken. ‘Je hebt waarschijnlijk te veel getraind en je spieren overbelast.’

De volgende ochtend heeft Pat Croskerry vrij. Wie schetst zijn verbazing als hij ’s avonds in het ziekenhuis hoort dat de fitte wandelaar die ochtend na een zware hartaanval is opgenomen? ‘Het had mij ook kunnen overkomen,’ zegt een collega. ‘Ik had waarschijnlijk nog minder testen gedaan dan jij. Je verwacht toch niet dat zo’n sportieve vent een hartaanval krijgt?’”

Net als de Amsterdamse politieagenten vertrouwde de Canadese arts op zijn intuïtie. Vaak hadden ze het immers bij het juiste eind. Het blijft ingewikkeld. Wanneer klopt onze intuïtieve reactie wel? En wanneer niet?

Ook mijn eigen verkeerde inschattingen begonnen me nu op te vallen. Toen ik jaren geleden een nieuwe auto kocht, zo’n stoere Dacia Duster, viel het me de weken erna plotseling op dat er zoveel Dacia’s op de weg waren. Waren er inderdaad zoveel of zag ik ze juist doordat ik er zelf in reed? Wie zwanger is geweest kent het verschijnsel maar al te goed. Mijn oordeel over het grote aantal Dacia’s is alleen gebaseerd op wat vooraan in mijn geheugen zit. Een simpele vuistregel die niet altijd tot de juiste conclusie leidt.

Zo’n zelfde vuistregel hanteren de meeste mensen als ze voorspellen of en hoe vaak een bepaalde gebeurtenis zich voordoet. Wat recent is, wat in ons kortetermijngeheugen beschikbaar is en ons emotioneel raakt, blijft hangen. Als op 17 juli 2014 vlucht MH17 op weg van Am-